

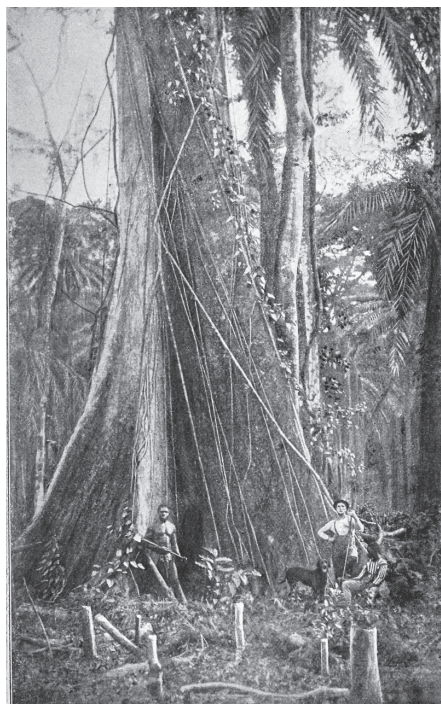
SEBASTIAN TEUSZ

JULIUS EDUARD TEUSZ (1845–1912) – BIOLOG, ODKRYWCA, PODRÓŻNIK

Słowa kluczowe:

Julius Eduard Teusz, *sotalia teuszii*, Angola, Kongo (*l'Etat indépendant du Congo*, *Comité d'études du Haut-Congo*), Kamerun

Czas aktywności Eduarda Teusza¹ (1845–1912) przypadł na najciekawszy okres zmagania europejskich mocarstw o afrykańskie kolonie, zwany Wyścigiem o Afrykę (*Scramble for Africa*). W tym czasie główne mocarstwa europejskie starały się wzmocnić (Wielka Brytania, Francja), utrzymać (Portugalia) lub zbudować (Belgia, II Rzesza) imperia kolonialne. W początkowym okresie, od 1885 r., relacje między mocarstwami opierały się na ustaleniach zawieranych w międzynarodowych traktatach, z których kluczowe znaczenie miała konferencja berlińska (kongijska) z lat 1884–1885. Jednym z jej najważniejszych efektów było ustanowienie obszaru dorzecza Konga własnością belgijskiego króla Leopolda II. Pozostałą część traktatu stanowiły ustalenia dwustronne pomiędzy europejskimi państwami w zakresie podziałów terytorialnych

Fotografia Eugena Zintgraffa z 1888 roku, Kamerun

¹ Pierwszego imienia nie używał. Widnieje ono jedynie w akcie chrztu. We wszystkich pozostałych źródłach, także w autografach, pojawia się tylko jego drugie imię.

na spornych obszarach². Mimo zawartych umów państwa europejskie, poprzez swych wysłanników, starały się zająć możliwie jak największe obszary. W tym celu organizowano ekspedycje, które oprócz oficjalnych celów badawczych prowadziły również działalność wywiadowczą, polegającą na sprawdzeniu możliwości wykorzystania rzek czy zdobyciu przychylności rdzennej ludności. Eduard Teusz miał możliwość uczestniczenia w tych wydarzeniach, pracując kolejno dla: Niemców przy sprawdzaniu żeglowności rzeki Kuango (1879–1881), Belgów, tworząc podwaliny Niezależnego Państwa Kongo (1881–1884), i ponownie dla Niemców jako plantator w Kamerunie (1885–1894).

Postać Eduarda Teusza wydaje się być ciekawa z kilku powodów. Po pierwsze, można go zaliczyć, obok Leona Cienkowskiego, Antoniego Wagi, Antoniego Rehmana i Stefana Szolc-Rogosińskiego³, do nielicznych Polaków biorących udział w eksplorowaniu „Czarnego Lądu”. Kolejnym powodem jest jego dorobek naukowy. Teusz, będąc wykształconym botanikiem, przyczynił się do odkrycia gatunków, które nazwał swoim nazwiskiem lub na cześć innych osób. Trzecim powodem są niezwykle ciekawe koleje życia. W czasie swoich wypraw spotykał on czołowych podróżników angielskich, portugalskich, belgijskich, austriackich i oczywiście niemieckich. Życiorys Teusza może być przykładem kariery w koloniach, jaka była możliwa dla zdeterminowanego Europejczyka. Należy też zaznaczyć, że jego postać jest obecnie niemal kompletnie zapomniana. Nie wspominają o nim opracowania opisujące podbój Afryki, a w źródłach jego nazwisko jest w najrozmaitszy sposób przekręcane. Nawet jego największe odkrycie – delfin gatunku *sousa teuszi* – jest w polskiej terminologii nazywany garbogrzbietem atlantyckim⁴.

Jedyny dostępny biogram można znaleźć w *Biographie Coloniale Belge*⁵, nie jest on jednak kompletny. Skupia się na pierwszych latach pobytu Teusza w Afryce i urywa się na 1884 r. Kolejne opracowania powielają zawarte w nim informacje⁶. Aby zweryfikować daty narodzin, małżeństwa i śmierci, autor posłużył się archiwaliami⁷.

² P. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki*, tłum. Marek Jannasz, Gdańsk 2003, s. 552.

³ J. Szaflarski, *Poznanie Czarnego Lądu*, Wrocław 1967, s. 217–223.

⁴ W. Cichocki i in., *Polskie nazewnictwo ssaków świata*, Warszawa 2015, s. 189.

⁵ *Biographie Coloniale Belge*, t. 2, Institut Royal Colonial Belge, Brussel 1951, s. 903.

⁶ B. Heintze, *Exploradores Alemães em Angola (1611–1954)*, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main 2007, <http://www.frobenius-institut.de/images/downloads/exploradores> (9.07.2018) oraz <http://abergo1.e-monsite.com/medias/files/allemands4.pdf> [dostęp: 9.07.2018].

⁷ Akt chrztu z księgi parafialnej w Zakrzewie, akt małżeństwa z Berlina oraz akt zgonu z Lüb-ben – skany w posiadaniu autora pozyskane ze stron genealogicznych: ancestry.org (akt małżeństwa – obecnie niedostępny), metrki.genbaza.pl (akt chrztu, akta parafialne parafii Zakrzewo – obecnie niedostępny, oryginalna księga w Archiwum Diecezji Koszalińskiej). Akt zgonu z Archiwum Miejskiego w Lüb-ben, sygn. S 39 (45/1912).

Podstawowym dziełem, opisującym pierwszą wyprawę Teusza do Afryki, jest relacja Aleksandra von Mechowa⁸, uzupełniona przez późniejszą pracę misjonarza Michaela Plancquaerta⁹. Okres kontraktu w Kongo przedstawia najbliższy współpracownik Eduarda Teusza – Pechuël-Loesche¹⁰. Ciekawymi źródłami są również wspomnienia innych podróżników, w których Teusz występuje okazjonalnie¹¹. Czas jego pracy w Kamerunie ilustrują głównie specjalistyczne niemieckie czasopisma rolnicze oraz lokalne gazety, a uzupełnia go relacja jego współpracownika, Otta Köthe¹².

Wczesne lata

Julius Eduard Teusz urodził się 8 stycznia 1845 r. w Łąkiech w powiecie złotowskim (*Lanken, kriest Flatow*) jako nieślubne dziecko Franza Teusza (1815–1888) i Caroliny Hasse (1818–1897). Chrzest odbył się 19 stycznia 1845 r. w Zakrzewie, w którym tradycyjnie chrzcili się Polacy mieszkający w północnej Wielkopolsce. Nie udało się ustalić żadnych faktów dotyczących dzieciństwa, młodości i wykształcenia Eduarda Teusza¹³.

Mataiza

Pierwsze potwierdzone informacje o Teuszu pochodzą z okresu, kiedy pracował w Królewskim Ogrodzie Botanicznym w Berlinie¹⁴ na stanowisku starszego pomocnika (niem. *Obergehilfer*), co sugeruje, na zasadzie podobieństwa z biogramami innych botaników pracujących na tym stanowisku, że mógł ukończyć jedną ze szkół rolniczych (niem. *Pomologische Institut*¹⁵). W tym czasie został zaproszony do ekspedycji naukowej finansowanej przez państwo niemieckie. Nowopowstałe po zjednoczeniu imperium metodycznie rozwijało bazę informacji, które miały posłużyć do budowy przyszłej potęgi kolonialnej. Wyprawy tego rodzaju cechowały się

⁸ A. von Mechow, *Bericht über die von ihm geführte Expedition zur Aufklärung des Kuango-Stromes* (1878/81); *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 1882, s. 475–489.

⁹ M. Plancquaert, *Les Jaga et les Bayaka*, Brussel 1932.

¹⁰ E. Pechuël-Loesche, *Kongoland*, Jena 1887; E. Pechuël-Loesche, *Herrn Stanley's Partisane und meine offiziellen Berichte vom Kongolande*, Leipzig 1886.

¹¹ Do najważniejszych należy zaliczyć: H. Wissmanna, H. Capela i R. Ivensa, H. M. Stanleya, O. Baumana, E. Zintgraffa.

¹² <http://web.archive.org/web/2016111215102/http://cekor.de/opa-02.htm> [dostęp: 18.07.2018].

¹³ Być może pewien wpływ na wybór przyszłego zawodu wywarł słynny pianista Johann Larass, który przebywał w nieodległym Skicu, gdzie zaprojektował przyspalcowy park.

¹⁴ Miejszem pracy była palmiarnia (*Palmenhaus*) i *Victoria Regia-Haus*, A. von Mechow, *Expeditionsbericht von ihm nach seinem Tagebuch verfasst, herausgegeben von Beatrix Heintze*, s. 104, <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/46437> [dostęp: 25.09.2018].

¹⁵ Dokumenty dotyczące szkolnictwa w tym okresie znajdują się w Tajnym Archiwum Państwowym Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (*Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*) w Berlinie i wymagają sprawdzenia.

solidnym przygotowaniem. Podróż von Mechowa była trzecią, po wyprawach Otto Schütta (1877) i Maxa Buchnera (1878), skierowaną do zbadania południowej części dorzecza Konga. Była to też przedostatnia eksploracja niemiecka tego regionu. Badanie zakończyła podróż Richarda Büttnera (1885). Cechą charakterystyczną tego rodzaju ekspedycji był szczególnie rygorystyczny dobór kandydatów, którzy musieli posiadać specjalistyczną wiedzę, potrzebną na miejscu. Najczęściej były one dużo mniejsze niż wyprawy organizowane przez inne kraje europejskie, a na czele często stał były wojskowy, do którego władze w Berlinie miały pełne zaufanie¹⁶. Ekspedycja, pod kierownictwem austriackiego majora Fridricha Alexandra von Mechowa, miała na celu zbadanie środkowego i dolnego biegu Kwango oraz sprawdzenie możliwości dotarcia tą drogą do rzeki Konga¹⁷.

6 kwietnia 1878 r. von Mechow z Teuszem i cieślą okrętowym Bugslagiem przybyli do Saint-Paul de Loanda. Przez półtora roku trwały przygotowania do wymarszu¹⁸. Głównym problemem był brak tragarzy i najemników do ochrony podróżnych. Uczestnicy wypraw w głąb lądu często zaznaczali, że miejscowi bali się wyruszać w interior. Było to spowodowane nieznaną terenu oraz obawą przed mieszkańcami lasów, którzy w strachu przed handlarzami niewolników agresywnie reagowali na obcych. W czasie oczekiwania, 22 marca 1880 r. doszło do krótkiego spotkania z Hermanem von Wissmannem¹⁹. Podczas spotkania podróżnicy wzniesli toast za zdrowie cesarza Wilhelma I obchodzącego tego dnia urodziny. Uczestnikami spotkania byli również Paul Pogge i Max Buchner. Ostatecznie wyprawa składała się, oprócz trzech białych, ze 115 tragarzy. 12 czerwca 1880 r. badacze dotarli do Malange, a 17 lipca do wioski Kwango, gdzie zostali dobrze przyjęci przez wodza Bayaka, noszącego, na cześć pierwszego ich władcy, tytuł Mwata Yamvo²⁰. Byli oni pierwszymi białymi, którzy dotarli do tego terytorium. Jednym z подарunków dla króla miał być karabin Mauser z zapasem amunicji przekazany przez Teusza²¹. W związku z nieufnością Bayaka wobec obcych Eduard został zatrzymany w wiosce jako zakładnik (choć traktowano go jak gościa). W tym czasie von Mechow i Bugslag, wraz z 19 tragarzami, 23 września popłynęli Kwango, aby sprawdzić żeglowność rzeki. 9 października dotarli do dopływu Kwilu, a następnie drogą lądową wrócili do obozu, w którym zostawili

¹⁶ M.B. Gornung, J. G. Lipiec, I. N. Olejnikow, *Historia poznania Afryki*, Warszawa 1977, s. 374; J. H. L. Baker, *Odkrycia i wyprawy geograficzne*, Warszawa 1959.

¹⁷ A. von Mechow, *Bericht...*, s. 475–489.

¹⁸ Żle to świadczy o organizatorach wyprawy. Stanley potrafił zorganizować 187 ludzi do swojej wyprawy w 1871 r. w niecałe dwa tygodnie. T. Szafar, *Odkrycie Afryki*, Warszawa 1974, s. 284.

¹⁹ H. von Wissmann, *Unter deutscher Flagge quer durch Afrika: von West nach Ost*, Berlin 1889, s. 11.

²⁰ W latach 1874–1883 był nim Mbumb I Muteba Kat.

²¹ A. Lepitre, *Les Allemands au Congo*, „Bulletin de la Societe de geographie de Lyon”, t. 4, Lion 1881, s. 462.

Teusza (zresztą bardzo zadowolonego z pobytu w kraju Bayaka)²². Obszar ich badań obejmował swoim zasięgiem całą środkową nieckę Kwango, między progami Kingushi w stanowisku górnym i Wodospadem Franciszka Józefa w stanowisku dolnym. Jak pisze biograf Eduarda Teusza, „ta pierwsza podróż obudziła w Teuszu chęć przygód i poszukiwań naukowych w dziedzinach zoologii i botaniki”²³. Ciekawa relacja, która w dużej mierze opiera się na raporcie von Mechowa, zawiera informację, że Teusz, podobnie jak inni uczestnicy wyprawy, został zapamiętany przez miejscowych. Jezuicki misjonarz Michael Plancquaert wspomina przydomek „Mataiza”, jaki miał on otrzymać²⁴.

Druga wyprawa – „Partyzanci pana Stanleya”²⁵

W następnym roku, za pośrednictwem Eduarda Pechüel-Loesche, Teusz napisał list intencyjny do Komitetu Studiów Górnego Kongo (*Comité d'études du Haut-Congo*). Inicjatywa ta powstała 25 listopada 1878 r. w ramach pomysłu Leopolda II. Posiadała status organizacji handlowej z kapitałem jednego miliona franków. Do jej głównych zadań należało otwarcie prywatnej kolonii króla na spółki handlowe z całego świata, co miało być źródłem zysków Leopolda II. Henry Morton Stanley został delegowany jako przedstawiciel władcy do przygotowania Konga do ekspansji Europejczyków. 1 września 1881 r. Komitet zaakceptował kandydaturę Eduarda Teusza na stanowisko agronoma na okres trzech lat.

Kontrakt podpisany przez Pechüel-Loesche’a w Brukseli 15 stycznia 1882 r. zakładał: 1) zbadanie możliwości dotarcia do Wodospadów Stanleya od strony oceanu; 2) budowę stacji i plantacji, jeśli warunki z punktu pierwszego okażą się możliwe do zrealizowania; 3) sprawdzenie drogi lądowej z Wodospadów Stanleya do Vivi i zbadanie bogactw naturalnych²⁶. Dalej wymieniano współpracowników: Liévina Van de Velde, Gierowa i Teusza oraz Lindnera. Kolejne punkty opisywały szczegóły kontraktu²⁷.

²² Kilka dni później doszło do spotkania Mechowa z portugalskimi podróżnikami Hermenegildo Capelo i Roberto Ivenssem. H. Capello, C. de Brito; R. Ivens, *From Benguela to the Territory of Yacca: Description of a Journey into Central and West Africa...*, t. 2, London 1882, s. 222–223.

²³ *Biographie...*, op.cit. s. 903.

²⁴ M. Plancquaert, *Les Jaga et les Bayaka du Kwango*, Brussel 1932, s. 133. Przydomek może być fonetyczną wersją nazwiska lub portugalskim określeniem „rzeźnik”. Intensywnie polujący przy użyciu nowoczesnej, a przez to skutecznej broni, Teusz mógł zasłużyć na takie określenie w oczach tubylców. Należy też pamiętać, że pozyskanie (upolowanie) było jedyną metodą sprawdzenia, czy ma się do czynienia z nowym gatunkiem. Wobec wyczerpujących się zapasów żywności, dziczyzna była też cennym źródłem świeżego pokarmu. Liczba występujących zwierząt była tak duża, że jej zasoby wydawały się praktycznie niewyczerpane.

²⁵ Tytuł pracy E. Pechüel-Loesche’a, *Herrn Stanley's Partisane und meine officiellen Berichte vom Kongolande*, Leipzig 1886.

²⁶ E. Pechüel-Loesche, *Kongoland*, Jena 1887, s. 1.

²⁷ E. Pechüel-Loesche podaje w swej pracy, że został on później jednostronnie zmieniony.

21 marca 1882 r. Teusz na pokładzie parowca *Belgique* przybył do Vivi. Towarzyszyli mu Niemiec Gierow i cieśla Schnur. Pod koniec marca 1882 r. Teusz bardzo cierpiał z powodu choroby. Wysoka gorączka unieruchomiła go na kilka tygodni. Jednak, gdy tylko poczuł się lepiej, na nowo podjął badania naukowe, by wzbogacić swoją kolekcję. Okazy spreparowane w tym okresie (rośliny i ptactwo) były regularnie wysyłane do Berlina. Ten okres był dla niego czasem intensywnych polowań. „Bardzo spokojny, z zimną krwią przynosił z polowań wspaniałe zdobycze: antylopy, bawoły, hipopotamy”²⁸.

W lipcu 1882 r. Teusz był towarzyszem Pechüel-Loesche’a w podróży do departamentu Pool w południowej części Konga wraz z eskortą piętnastu Zanzibarczyków i siedmiu mieszkańców prowincji Kabinda. Mała karawana przybyła bez przeszkód do miejscowości Zinga i opuściła ją jeszcze tego samego dnia. Wieczorem przekroczyła w bród rzeczkę stanowiącą od wschodu granicę dystryktu Mowa. Karawana rozbiła obóz nad brzegiem rzeki, ale w nocy jeden z Zanzibarczyków, Djuma, przybył do Europejczyków z wiadomością, że w niedalekiej wiosce Bacango de Mowa widać ognie. Jej mieszkańcy zajęci byli zbrojeniem się przed atakiem na obóz. Pechüel-Loesche wysłał Djumę po pomoc do miejscowości Manyanga, ale ledwo Djuma opuścił obóz, został zabity strzałami, natomiast Pechüela zraniono w rękę. Nastąpiła chaotyczna walka. Eskorta biła się odwrotnie, zaś Teusz wraz ze swym towarzyszem musieli bronić się rewolwerami. Nazajutrz, ku ich wielkiej radości, ujrzeli wyłaniającą się małą karawanę z flagą Komitetu²⁹. Nicolas Grang, młody oficer, który był w drodze z Leopoldville do Manyangi, przypadkiem dowiedział się od uciekinierów o niebezpieczeństwie grożącym odkrywcom i natychmiast przyspieszył marsz. 3 września 1882 r. przybył też Charles Callewaert z inną grupą żołnierzy, poinformowany o sytuacji przez jednego z posłańców Pechüela. Prerażeni tubylcy uciekli z Mowa. Następnie Pechüel i Teusz ruszyli w drogę do Leopoldville, zaś Grang i Callewaert do Manyangi³⁰.

Te wydarzenia skłoniły władze kolonii do interwencji. Na miejsce został wysłany oddział pod dowództwem kapitana Edmonda Hanssensa, który dotarł do Mowa, aby położyć kres rewolcie tubylców na samym jej początku. Po powrocie do Leopoldville okazało się, że stacja badawcza znalazła się w bardzo złej sytuacji. Wielu pracowników miało gorączkę. Wśród nich byli również Pechüel i Teusz. Eduarda ponownie dotknęła wysoka temperatura ciała połączona z hematurią (krwiomocz). Koledzy opiekowali się nim z ogromnym poświęceniem.

²⁸ *Biographie...*, op. cit. s. 903.

²⁹ Była nią żółta gwiazda na niebieskim tle.

³⁰ Opis opiera się na relacji Pechüel-Loesche’a i ma typowy dla epoki wydzźwięk eurocentryczny. Pechüel-Loesche nie interesuje się motywacjami lokalnej ludności, traktując Kongo jak własność Leopolda II, a tubylców jak „buntowników”. Możemy przypuszczać, że „kres rewolty” oznaczał dla rdzennych mieszkańców krwawe represje.

Zaopatrzenie w żywność było bardzo niepewne. Aby usprawnić dostawy, Louis Pierre Alphonse Valcke stworzył stację Sabuki przeznaczoną do zaopatrywania Leopoldville. Krok ten przyniósł oczekiwany skutek. Gdy Henry Morton Stanley³¹ wrócił z Europy w lutym 1883 r., był bardzo zadowolony z zastanej sytuacji. Teusz przeszedł rekonwalescencję. Lepiej odżywiany, mógł na nowo podjąć pracę agronoma w Leopoldville, które dzięki jego inicjatywie zostało ozdobione pięknym ogrodem. Wtedy też założył inny ogród przy misji katolickiej w Linzolo. W 1884 r. w Leopoldville powstała też pierwsza w Kongo plantacja kawy założona przez Eduarda³², a wszystkie uprawy kakao miały narodzić się z jednego, przywiezionego w jego kieszeni ziarna tej rośliny³³. Podsumowanie swojego pobytu zawarł Teusz w liście drukowanym w *Die Deutsche Kolonien*³⁴. Opisywał w nim entuzjastycznie możliwości rozwoju rolnictwa w Afryce. Wymienił rośliny i zwierzęta, których uprawa i hodowla dawała dobre rezultaty. Szczególne miejsce poświęcił warunkom bytowym kolonistów. Zwracał uwagę na potrzebę odpoczynku, noszenia nakrycia głowy³⁵ oraz konieczność zachowania suchych stóp i zmiany przemoczonej odzieży. Zalecał budowę kamiennych domów z oddaloną latryną.

Dla kolonistów pobyt w Afryce był okazją do uwiecznienia swego nazwiska przez odkrycie nowych gatunków. Uważano powszechnie, że im większe zwierzę, tym większa sława dla jego odkrywcy. Również wśród współpracowników Stanleya doszło do tego rodzaju rywalizacji. W swoich wspomnieniach Harry Hamilton Johnston³⁶ opisuje perkołyskę (*Podica*) pozyskaną w czasie podróży po rzece Kongo. „Nieuprzejmy niemiecki ogrodnik”, który ją preparował, nie miał jednak ochoty pochwalić się zdobyczą. Jak sprawdził Marcel Luwel³⁷, biograf Johnstona, tym ogrodnikiem był Teusz. Johnston nie umieścił jego nazwiska w swojej książce, jedynie w prywatnych notatkach zaznaczył na marginesie, że owym ogrodnikiem był „ten wstrętny Teusz” (*that odious Teusz*). Eduardowi nie udało się odkryć nowych gatunków ptaków. Okazy, które wysłał do Berlina, były znane już wcześniej. Bazując na wspomnieniach Pechüel-Loesche’a, Alfred Brehm³⁸ opisuje

³¹ Teusz pojawia się we wspomnieniach Stanleya tylko raz i do tego nie bezpośrednio. „Bula Matari” cytuje list, w którym jego współpracownik Swinburne wspomina ziemniaki (*English potatoes*) otrzymane od Teusza (nazwisko napisane z błędem – „Teuz”). H.M. Stanley, *The Congo and the Founding of its Free State; a Story of Work and Exploration*, New York 1885, s. 258.

³² *Les colonies Fraçaises, Régime de la propriété, régime de la main-d’oeuvre, l’agriculture aux colonies*, Paris 1900, s. 369.

³³ *Ibidem*.

³⁴ A. L. Melzer, *Die Deutsche Kolonien. Der Congo-Staat, Australien und Amerika*, Berlin 1885, s. 14–17.

³⁵ Na trzech zachowanych fotografiach Eduard ma na sobie kapelusz lub hełm korkowy.

³⁶ H. H. Johnston, *The river Congo*, London 1895, s. 248.

³⁷ M. Luwel, *H. H. Johnston et H. M. Stanley sur le Congo*, Brussel 1978, s. 29.

³⁸ A. E. Brehm, E. Pechüel-Loesche, *Brehm’s Life of animals: a complete natural history for popular home instruction and for the use of schools*, Chicago 1895, s. 150.

mungo (*Herpestes fasciatus*) – rodzaj ssaka z rodziny mangustowatych, którego posiadał Eduard w Kongo. Zwierzęta te były często przetrzymywane przez ludzi w warsztatach, misjach i na parowcach rzecznych, ponieważ żywiły się owadami i odstraszały gryzonie. Były też bardzo wścibskie i potrafiły swoją ciekawością powodować szkody. Pechüel-Loesche stracił w ten sposób pojemnik z rtęcią. Mungo należący do Teusza bawił się chronometrem, tłukąc nim o kufry i ściany. Ten delikatny sprzęt był nie do zdobycia w Malandje, gdzie wówczas przebywali. Eduard Teusz był też właścicielem psa. Duży, czarny, w typie ogara, towarzyszy mu na wszystkich fotografiach.

Podsumowując pobyt Eduarda w Kongo, musimy przyznać, że nie należał on do grona „niedołęgów, którzy nie chcą słuchać wskazówek, a na każde upomnienie odpowiadają obrażaniem się i gniewem” – jak pisał o swoich europejskich współpracownikach Stanley³⁹. Wyróżnienie orderem oraz uznanie wśród innych odkrywców należących do Komitetu Studiów Górnego Konga sprawiają, że nie można go, tak jak innych zatrudnionych przez Leopolda II, uważać za jednego z „ludzi śmiesznie młodych, awanturników, indywidua podejrzanego, którzy nie nadają się na pożytecznych współpracowników”⁴⁰.

Herr Direktor udaje małą

Po zakończeniu kontraktu 1 listopada 1884 r. Teusz wrócił do Europy. Od 1885 r. pracował w Kamerunie jako dyrektor na plantacji Bimbja dla firmy *Woermann, Jantzen & Thormählen* (jako dyrektor spółki *Kamerun-Land-und Plantagengesellschaft*), która została powołana 25 lipca 1885 r. w Hamburgu. Opis majątku, którym zarządzał, zostawił austriacki podróżnik Oskar Baumann:

W dniu 22 listopada [1886 r.] udałem się do plantacji nad *Kriegsschiff-Bai*⁴¹, gdzie w towarzystwie dyrektora, pana Teusza, spędziłem dwa przyjemne dni. Pan Teusz, kiedyś uczestnik wyprawy von Mechowa rzeką Kuango⁴², później przez trzy lata pracował jako agronom w Kongo w okolicy Wodospadów Stanleya. Kongo dało nam powód do niekończącej się rozmowy. Plantacja zajmuje teren od urwiska z jednej strony do zatoki z drugiej. Schody prowadzą do rampy, gdzie wzrasta okazały dom z drewna [...] i jest otoczony polami manioku, bananów i warzyw⁴³.

Na początku 1887 r. plantacja zajmowała sto hektarów. Rosło na niej około 70 tys. kakaowców. Ta roślina, po wcześniejszych próbach uprawy tytoniu, okazała

³⁹ G. Bidwell, *Stanley*, tłum. Anna Bidwell, Warszawa 1963, s. 203.

⁴⁰ J. Wassermann, *Bula Matari. Życie Stanleya*, Warszawa 1934, s. 195.

⁴¹ Ang. *Man-o-war Bay*. Nazwa pochodzi od zakotwiczonych w zatoce okrętów wojennych, które miały zwalczać handel niewolnikami.

⁴² Oryginalna pisownia.

⁴³ O. Lenz, O. Baumann, *Sammlung von Afrika – Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisende*, t. 8, Baden bei Wien 2011, s. 330.

się najbardziej opłacalna. O znaczeniu plantacji świadczy mapa *Karte des Deutschen Schutzgebietes von Kamerun. Nach dem jetzigen stande der Kenntnis entworfen und gezeichnet von L. von der Vecht*⁴⁴ z 1888 r. Przedstawia ona posiadłości niemieckie w Kamerunie. Na południowy wschód od miasta Victorii (zwanego tak do roku 1982; obecna nazwa miasta to Limbé) można na niej znaleźć „farmę Teusz” (*Teusz Farm*).

Otto Köthe, podwładny Eduarda, zostawił po sobie ciekawy obraz życia codziennego na plantacji. W krótkich wspomnieniach opisał dobre warunki, wysoką kulturę pracy, życzliwe podejście do pracowników – zarówno miejscowych, jak i przybyłych z Europy – oraz zakrapiane wieczory. Popisowym numerem Eduarda i jego żony⁴⁵ było wtedy udawanie małpy⁴⁶.

Późniejsze życie

W 1889 r. Eduard Teusz został odznaczony za zasługi dla Belgów Gwiazdą Zasług (*L'Etoile de Service au Congo*)⁴⁷. Po zakończeniu pracy dla *Woermann, Jantzen & Thormählen* osiadł w Lübben pod adresem Bergstrasse 6a, gdzie zmarł 21 marca 1912 r.⁴⁸

W tym okresie kilkakrotnie przebywał w Europie. Znane są monity (listy pasażerów) z podróży na trasie z Hamburga: 31 sierpnia 1888 r. (Hamburg-Madera, Afryka Zachodnia), 5 kwietnia 1892 r. (Hamburg-Victoria) oraz 11 lutego 1900 r. (Lübben-Zachodnie Wybrzeże, Afryka).

Narodowość

Eduard Teusz uważany był za Niemca przez niemal wszystkich towarzyszy jego podróży. Jego bliski współpracownik, Otto Köthe, określił go jednak jednoznacznie jako Polaka (*ein Pole*)⁴⁹. Ta relacja jest tym ważniejsza, że Köthe, będąc Niemcem, był lepiej zorientowany w stosunkach etnicznych we własnym pań-

⁴⁴ <http://www.bmarchives.org/items/show/100202333> [dostęp: 9.07.2018].

⁴⁵ Podczas pobytu Eduarda w Europie ogłoszono zaręczyny, a 30 marca 1892 r. w Berlinie odbył się ślub z Idą Mathilde Lucy Fläschner. „Berliner Börsenzeitung”, 08.09.1891, s. 13; odpis aktu ślubu w posiadaniu autora.

⁴⁶ <http://web.archive.org/web/20161111215102/http://cekora.de/opa-02.htm> [dostęp: 18.07.2018].

⁴⁷ „Bulletin officiel de l'Etat indépendant du Congo”, 3, 1889, s. 45. Odznaczenie to przyznawano osobom zasłużonym w tworzeniu nowej kolonii. Teusz znalazł się w gronie pierwszych 86 osób z takimi sławami jak Stanley czy Wissmann. Podstawą nadania orderu były zasługi dla tworzenia nowoczesnego rolnictwa. Później odznaczenie dawano każdemu, kto zrealizował trzyletni kontrakt, a każdy kolejny oznaczano dodatkową belką na wstążce. Firma P. De Greef, produkująca to odznaczenie, do dziś prowadzi swoją działalność w Brukseli.

⁴⁸ „Afrika-Post”, wydane przez Woermann-Linie (*Direktor Teuß*, „Afrika-Post”, 25 (7), s. 9; akt zgonu w posiadaniu autora pozyskany z Archiwum Miejskiego w Lübben, sygn. S 39 (45/1912).

⁴⁹ <http://web.archive.org/web/20161111215102/http://cekora.de/opa-02.htm> [dostęp: 18.07.2018].

stwie, inaczej niż Belgowie lub Anglicy, którzy na podstawie języka, jakim posługiwał się Teusz, uznawali go za Niemca.

Kwestią otwartą pozostaje to, jak pochodzenie wpłynęło na jego życie zawodowe. Z jednej strony, dostrzegano specjalistyczną wiedzę i doświadczenie, z drugiej zaś widać, że nie zrobił takiej kariery jak inni podróżnicy, którzy zaczęli eksplorować Afrykę tak wcześnie jak on. Teusz jest też pomijany we wszystkich niemieckich słownikach biograficznych dotyczących kolonii. Pewne światło rzuca tu informacja z pobytu Eduarda w Europie w 1885 r. Lokalna prasa polskojęzyczna zauważyła fakt przyjazdu odkrywcy, zaznaczając, że nazwisko jego powinno być wymawiane „z polska”⁵⁰. Eduard, po sukcesie, jaki osiągnął, zainspirował innych członków rodziny do podróży. W Kamerunie pracował z nim Aleksander Kazimierz Teusz⁵¹. Z kolei Władysław Teusz umarł młodo jako magazynier wojskowy w Tsingtao w Chinach w czasie powstania bokserów.

Dziedzictwo:

I. Gatunki odkryte przez Juliusa Eduarda Teusza

1. *Sousa (Sotalia) teuszii*⁵²
2. *Amorphophallus teuszii*⁵³
3. *Belmontia teuszii*
4. *Pandanus teuszii*
5. *Clematis (Clematopsis) teuszii*
6. *Sabaea teuszii*
6. *Exochaenium (Exachenium) teuszii*
7. *Combretum teuszii*
8. *Hydrosme teuszii*

⁵⁰ „Przyjaciół”, 08.01.1885, 10, 2; „Gazeta Toruńska”, 19.04.1885.

⁵¹ „Thorner Presse”, 4. April 1889; „Der deutsche Correspondent”, 3. September 1899.

⁵² „W odniesieniu do listu pana Sealtera w „Nature”, z 11 lipca (s. 124), następująca informacja może być interesująca dla czytelników: czaszka delfinów waleniotatych z Kamerunu w ostatnim czasie znalazła się w moich rękach dzięki uprzejmości profesora Pechuël-Loesche’a. Nadawca, pan Eduard Teusz, dostarczył następujących informacji na jego temat: zwierzę, do którego należy czaszka, zostało złapane w zatoce Krieggschiff, po bardzo ulewnym deszczu, kiedy zaczęły je pożerać rekiny. Jego żołądek zawierał trawę, chwasty oraz owoce namorzynowe. Żaden tubylec nie widział nigdy tego zwierzęcia. W czasie przygotowywania czaszki pan Teusz zauważył, że nozdrza są położone powyżej czoła. Przygotowuję się do opublikowania dokładnego opisu czaszki i muszę ograniczyć się do uwagi, że, jak sądzę, zwierzę należy do rodzaju *sotalia*, różni się w paru znaczących cechach od gatunków opisanego rodzaju *hitcherto*. Nie mam wątpliwości, że to nowy gatunek. Ma on po 27 zębów po każdej stronie obu szczęk. Nie są ostre, lecz wytarte, a to, jak i zawartość żołądka, wskazuje, że zwierzę jest roślinożerne. W związku z tym wydaje się, że jest to zwierzę słodkowodne. Wiadomo, że inne *sotalia* również żyją w rzece. Jena, 20 czerwca”. W. Kukenthal, „Nature”, 25 June, 1891, s. 175.

⁵³ Ten i pozostałe na liście to gatunki roślin.

9. *Milettia teuszii*
10. *Lonchocarpus teuszii*
11. *Hygrophila teuszii*
12. *Vernonia teuszii*
13. *Cyclocarpa stellaris*
14. *Buchnera quangensis*
15. *Cycnium Buchneri*
16. *Leiocarpodicraea quangensis*
17. *Hydrostachys Bismarckii*
18. *Hydrosme Eichlerii*
19. *Amorphophallus Eichlerii*

II. Kolekcje

W berlińskim Muzeum Historii Naturalnej znajduje się kolekcja pięćdziesięciu ptaków spreparowanych przez Teusza⁵⁴, a w dziale etnograficznym Muzeum Historycznego Miasta Berlina zobaczyć można kolekcję przedmiotów przesłanych z Afryki. Składają się na nią instrumenty muzyczne i broń.

Mgr Sebastian Teusz, absolwent Wydziału Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, nauczyciel pracujący w Warszawie.

Bibliografia

Archiwa i relacje:

Zasoby Bundesarchiv: R 901 Auswärtiges Amt, R 1001 Reichskolonialamt, R 1501 Reichsministerium des Innern.

Akt zgonu: A 7, Standesamt Lübben, Signatur: S 39 (45/1912).

Akt chrztu: księga metrykalna parafii Zakrzewo, Archiwum Diecezjalne w Koszalinie <http://metryki.genbaza.pl/genbaza/detail,59983,4> (8.03.2018).

Relacja Otto Köthe ze strony: <http://web.archive.org/web/20161111215102/http://cekora.de/opa-02.htm> [dostęp: 18.07.2018].

Opracowania ogólne:

Baker, John L., *Odkrycia i wyprawy geograficzne*, PWN, tłum. Jan Flis, Warszawa 1959.

Bidwell, George, *Stanley*, tłum. Anna Bidwell, Sport i Turystyka, Warszawa 1963.

Biographie Coloniale Belge, t. 2, Brussel 1951.

Brehm, Alfred, E., Pechüel-Loesche Eduard., Haacke, Wilhelm, Schmidtlein, Richard, *Brehm's Life of Animals: a Complete Natural History for Popular Home Instruction and for the Use of Schools*, Chicago 1895.

---

⁵⁴ Zgromadzone okazy przywieziono w 1882 roku do Berlina, gdzie były opisywane przez Jeana Louis Cabanisa w 1882 i 1884 r. w „Journal of Ornithology”.

- Capello, Hermenegildom, de Brito, Carlos, Ivens, Roberto, *From Benguela to the Territory of Yacca: Description of a Journey into Central and West Africa...*, t. V, S. Low, Marston, Searle & Rivington, London 1882.
- Cichocki, Włodzimierz i in., *Polskie nazewnictwo ssaków świata*, Muzeum i Instytut Zoologii PAN, Warszawa 2015.
- Curtin, Philip, Feierman, Steven, Thompson, Leonard, Vansina, Jan, *Historia Afryki*, tłum. Marek Jannasz, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk 2003.
- Gornung, Mihail B., Lipiec Julij G., Olejnikow Igor N., *Historia poznania Afryki*, tłum. Jacek Krystek, PWN, Warszawa 1977.
- Heintze, Beatrix., *Exploradores Alemães em Angola (1611-1954)*, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main 2007, <http://www.frobenius-institut.de/images/downloads/exploradores> [dostęp: 09.07.2018].
- Imbart de La Tour, Joseph, Dorvault, F., Lecomte, H., *Les colonies Françaises: Régime de la propriété, régime de la main-d'oeuvre, l'agriculture aux colonies*, t. V, Augustin Challamel, Paris 1900.
- Johnston, Harry H., *The river Congo*, Sampson Low, Marston & Co, London 1895.
- Kukenthal, Willy, *Porpoises in African River*, „Nature”, 25 June 1891, s. 175.
- Lenz, Oskar & Baumann, Oskar., *Die österreichische Congo-Expedition*, Sammlung von Afrika – Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisender, herausgegeben von Dr. Paul Kainbacher, Band 8, Baden bei Wien 2011.
- Lepitre, Albert, *Les Allemands au Congo*, „Bulletin de la Societe de geographie de Lyon”. t. 4, Lion 1881, s. 462.
- Luwel, Marcel, *H. H. Johnston et H. M. Stanley sur le Congo*, Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, Bruxelles 1978.
- von Mechow, Friedrich W. A., *Bericht über die von ihm geführte Expedition zur Aufklärung des Kuango-Stromes (1878/81); Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, Berlin 1882.
- Melzer, Alfons L., *Die Deutsche Kolonien. Der Congo-Staat, Australien und Amerika*, Berlin 1885.
- Pechuël-Loesche, Eduard, *Herrn Stanley's Partisane und meine offiziellen Berichte vom Kongolande*, Leipzig: E. Keil's Nachfolger, 1886.
- Pechuël-Loesche, Eduard, *Kongoland*, Jena: H. Costenoble, 1887.
- Plancquaert, Michel S.J., *Les Jaga et les Bayaka du Kwango*, Librairie Falk Fils, Brussel 1932.
- Stanley, Henry M., *The Congo and the founding of its free state; a story of work and exploration*, New York 1885.
- Szafar, Tadeusz, *Odkrycie Afryki. Cztery tysiąclecia eksploracji Czarnego Łądu*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1974.
- Szaflarski, Józef., *Poznanie czarnego Łądu*, PWN, Wrocław 1967.
- Wassermann, Jakób, *Bula Matari – Życie Stanley'a, Rój*, Warszawa 1934.
- von Wissmann, Hermann W. L. L., Pogge, Paul, *Unter deutscher Flagge quer durch Afrika: von West nach Ost*, Berlin 1889.
- Zintgraff, Eugen, *Nord-Kamerun. Schilderung der im Auftrage des Auswärtigen Amtes zur Erschließung des nördlichen Hinterlandes von Kamerun während der Jahre 1886–1892 unternommenen Reisen*, Gebrüder Paetel, Berlin 1895.

Czasopisma:

„Afrika-Post”, 1912, 25 (7), s. 9 (nekrolog).

„Berliner Börsenzeitung”, 08.09.1891, s. 13 (notatka o zaręczynach Teusza z Idą Mathilde Lucy Fläschner).

„Bulletin officiel de l’Etat indépendant du Congo”, 3, 1889, s. 45 (spis odznaczonych Gwiazdą Zasług).

„Bulletin de la Societe de geographie de Lyon”, t. 4, Lion 1881.

„Der deutsche Correspondent”, 03.09.1899 (notatka o śmierci Kazimierza Teusza).

„Gazeta Toruńska”, 01.06.1885, s. 3 (notatka o przybyciu Teusza do Krajenki).

„Nature”, 25 June 1891.

„Thorner Presse”, 04 April 1889 (notatka o kontrakcie Kazimierza Teusza).

„Przyjaciół”, 01.08.1885, s. 3 (notatka o przybyciu Teusza do Krajenki).

Strony internetowe:

Nota biograficzna Teusza,

<http://abergo1.e-monsite.com/medias/files/allemands4.pdf> [dostęp: 09.07.2018].

Mapa Kamerunu z zaznaczoną farmą Teusza, <http://www.bmarchives.org/items/show/100202333> [dostęp: 09.07.2018].

Dziennik von Mechowa z wyprawy do Angoli,

<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/46437> [dostęp: 25.09.2018].

Mapa von Mechowa z wyprawy do Angoli,

<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/46438> [dostęp: 5.09.2018].